

Over vroegmoderne
geschiedenis

Nieuwe Tijden

2017

Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden

Liesbeth Geevers & Violet Soen (red.)

Universitaire Pers Leuven

Inhoud	5	Kort bericht aan de lezer
	7	Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden: perspectieven en dwarsverbanden Violet Soen & Anne-Laure Van Bruaene
	29	Ter promotie der devotie. Materiële voorzieningen en offervaardigheid voor de Sint-Leonarduscultus in Zoutleeuw (1453–1505) Ruben Suykerbuyk
	59	Aan de rand van het graf. De transformatie van het funeraire leven en landschap in Antwerpen en Brugge tijdens de calvinistische republieken (1577/1578 – 1584/1585) Tiffany Bousard
	87	De storm doorstaan: Continuïteit en verandering in de protestantse inrichting van middeleeuwse kerken ten tijde van de Republiek Justin E. A. Kroesen
	105	Grensoverschrijdende katholieke claims. De grenzen tussen publieke en private ruimte voor sacrale doeleinden in de zeventiende-eeuwse Republiek Carolina Lenarduzzi
	129	Een herinnerd religieus landschap: vroegmodern Amsterdam Joke Spaans

Nieuwe Tijdingen. Over vroegmoderne geschiedenis – 2017
Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden

Nieuwe Tijdingen

Over vroegmoderne geschiedenis

Nieuwe Tijdingen. Over vroegmoderne geschiedenis neemt de lezer mee naar het vervlogen verleden van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw. Iedere uitgave richt zich op een recente ontwikkeling in het historisch onderzoek naar deze schakelperiode. Daardoor komen verrassende thema's aan bod: van sacrale ruimte tot publieksgeschiedenis, van handelsnetwerken tot lobbypraktijken, van festiviteiten tot onderwijsinstellingen. Geïnteresseerden in de vroegmoderne tijd worden zo geprikkeld door toegankelijk geschreven bijdragen, terwijl vakgenoten in deze artikelen de laatste stand van het onderzoek kunnen consulteren. Alle artikelen zijn beoordeeld door anonieme referenten.

Nieuwe Tijdingen is een initiatief van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis (VNVNG) en verschijnt vanaf 2017 bij Universitaire Pers Leuven.

Redactie

Anita Boele (Universiteit Utrecht)

Judith Brouwer (Huygens ING)

Hans Cools (KU Leuven)

Paul Knevel (Universiteit van Amsterdam)

Joop Koopmans (Rijksuniversiteit Groningen)

Michael Limberger (Universiteit Gent)

Guido Marnef (Universiteit Antwerpen)

Dries Raeymaekers (Radboud Universiteit Nijmegen)

Wouter Ryckbosch (Vrije Universiteit Brussel)

Violet Soen (KU Leuven)

Sacrale ruimte in de vroegmoderne Nederlanden

onder redactie van Liesbeth Geevers & Violet Soen

Universitaire Pers Leuven

Verschijnt jaarlijks in oktober

Print ISSN: 2593-0346

Online ISSN: 2593-0354

© 2017 Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain /
Universitaire Pers Leuven. Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (Belgium)

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde
uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in
een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook,
zonder de uitdrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 94 6270 119 9

e-ISBN 978 94 6166 241 5

D/ 2017 / 1869 / 41

NUR: 685

Ontwerp: Dogma

Illustratie omslag: Gerrit Pietersz. de Jong, Familie op bedevaart in Heiloo, 1630,
inv.nr. BMH s473b, Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Kort bericht aan de lezer

Bij deze publicatie van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis, gestoken in een geheel nieuwe jas, is een introductie op zijn plaats. In het jaar waarin de VNVNG haar derde lustrum viert, heeft het bestuur namelijk besloten voor haar reeks een andere uitgever en een nieuwe titel te kiezen. Voor u ligt hierdoor niet alleen het zestiende deel van de VNVNG publicatiereeks, maar ook het eerste deel van de reeks *Nieuwe Tijdingen: Over vroegmoderne geschiedenis*. Met deze *Nieuwe Tijdingen* willen we zoals voordien uitreiken naar collega en geïnteresseerde, en een stand van het onderzoek bieden rondom actuele thema's in ons vakgebied die vooraf werd afgetoetst op een bijeenkomst. In dit geval betreft het de bijdragen die voortkomen uit het jaarcongres over sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden, gehouden op 30 oktober 2015 in Amsterdam.

Na diepgaand beraad is gekozen voor Universitaire Pers Leuven (UPL). Als bestuur hopen we hiermee te realiseren dat onze jaaruitgave een beter bereik zal krijgen. UPL is een leidinggevende academische uitgever in Vlaanderen en Nederland en biedt een goede infrastructuur voor verspreiding. Na één of twee jaar zal zij ook de open access faciliteren. Onze nieuwe uitgever zal bovendien zorg dragen voor de peerreview procedure en de inning van de lidmaatschapsgelden. We nemen hiermee afscheid van Shaker Publishing in Maastricht, die vanaf 2004 voor de VNVNG vijftien bundels heeft gepubliceerd. Voor deze trouwe samenwerking willen we Shaker Publishing hartelijk dankzeggen. Bij de nieuwe reeks zal het VNVNG-bestuur als redactieraad optreden. Er is tevens een raad van advies ingesteld. We zijn verheugd dat Peter Arnade, Luc Duerloo, Raingard Esser, Craig Harline, Geert Janssen, Christine Kooi, Judith Pollmann en Griet Vermeesch zich bereid hebben verklaard hierin zitting te nemen.

De VNVNG is op 27 september 2002 opgericht. Het betrof een initiatief van een aantal historici afkomstig van zowel Nederlandse als Vlaamse universiteiten die het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs over de vroegmoderne tijd beoogden te bevorderen. Sinds de oprichting heeft de VNVNG vrijwel jaarlijks steeds twee thematische congressen georganiseerd: een Dag van het Onderzoek met vooral presentaties over lopend onderzoek in het voorjaar en een jaarcongres in het najaar (zie <http://www.vnvng.eu/conferenties/> voor een overzicht). We mogen stellen dat de contacten tussen Vlaamse en Nederlandse vroegmodernisten door al deze congressen en de andere verenigingsactiviteiten enorm zijn geïntensiveerd. De bevordering van deze

communicatie was in 2002 het andere hoofddoel bij de oprichting. Beide hoofddoelen van de vereniging zijn in de afgelopen vijftien jaar ongewijzigd gebleven, maar de informatiekkanalen zijn wel aan de tijd aangepast. Zo heeft de VNVNG al vele jaren een website voor allerlei aankondigingen die ook via een elektronische nieuwsbrief per e-mail aan de leden worden doorgegeven, is er een Facebookpagina en wordt er getwitterd over de verenigingsactiviteiten. We hopen hiermee in de komende jaren door te gaan en als bindmiddel te blijven fungeren tussen al degenen die zich in Nederland en Vlaanderen zowel professioneel als uit belangstelling met de vroegmoderne tijd bezighouden. Nieuwe initiatieven en nieuwe leden zijn altijd van harte welkom, want de VNVNG wil de vroegmoderne tijd graag op de modernste wijze onder de aandacht kunnen blijven brengen.

Namens het bestuur,

Joop W. Koopmans, voorzitter tot 26 oktober 2017

Guido Marnef, voorzitter vanaf 26 oktober 2017

Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden: perspectieven en dwarsverbanden

Violet Soen & Anne-Laure Van Bruaene

De belangstelling voor sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden past in een bredere internationale trend. Door de groeiende klemtoon op de materiële cultuur van geloofsbeleving enerzijds, en door de aandacht voor zogenaamde *lieux de mémoire* anderzijds, is ook de ruimtelijke organisatie van de religieuze ervaring in de vroegmoderne periode vandaag een belangrijk onderzoeksobject geworden. Vanuit recente historiografische vernieuwingen schetst deze bijdrage perspectieven voor de studie van sacrale ruimtes, of het nu om kerkgebouwen, -interieurs of aanpalende begraafplaatsen handelt. Tegelijkertijd legt ze dwarsverbanden tussen deelstudies en onderzoek over de 'Noordelijke' en de 'Zuidelijke' Nederlanden. Op die manier kan verder worden bijgedragen tot een antwoord op de belangrijke vraag in welke mate de Reformatie het sacrale landschap ingrijpend veranderde, dan wel of de middeleeuwse resten lang weerbaarstig bleven.

Vroegmoderne gelovigen wisten maar al te best dat devotie een ruimtelijke dimensie had. Bedevaarders, zoals die naar Scherpenheuvel, ondervonden dat zelfs aan den lijve. Zo beschreef in 1603 de Brusselse stadsgriffier Philips Numan (c. 1550–1617) in zijn officiële en beroemde mirakelboek van Scherpenheuvel, hoe heroïsch de pelgrimstocht was naar het Spaans-Brabantse plaatsje dat toen vlakbij de frontlinie was gelegen. Bij goed weer zagen de Staatsen immers van over de Demer het kapelletje bij de eik op de heuveltop oprijzen. Numan maakte zich sterk dat God precies die plek had uitgekozen om de turende kettters terug naar het juiste geloof te leiden.¹ Vanaf

1 Ph. Numan, *Historie van de Mirakelen die Onlancx In grooten getale gebeurt zijn door die intercessie ende voorbidden van die H. Maget Maria Op een plaetse ghenoeemt Scherpen-heuvel by die Stadt van Sichen in Brabant*, tweede editie, Leuven 1604, n.g. (Nederlandstalige vertaling van de Franse editie uit 1603).

1609 werden deze ruimtelijke sacrale aanspraken bovendien nogmaals kracht bijgezet door de bouw van een overrompelende en rijk gedecoreerde barokkerk door Wenzel Cobergher (c. 1560–1634), de hofarchitect van de aartshertogen.² Hoe anders moet een processionele rondgang in de kerk van Scherpenheuvel zijn geweest dan een wandeling door één van de gereformeerde, ontklede en witgekalkte, kerkinterieurs in de Republiek, zoals we die kennen uit de verstilde tableaux van Pieter Jansz Saenredam (1597–1665).³ De scherpe tegenstellingen tussen protestants en katholiek die de twee voorbeelden suggereren zullen verderop weliswaar worden genuanceerd, maar het uitgangspunt van deze bundel is dat ruimtelijke handelingen en verbeeldingen aan de basis lagen van de religieuze beleving in de vroegmoderne Nederlanden.

In vijf bijdragen worden de mogelijkheden verkend van een methodologische benadering waarin niet het instituut kerk centraal staat maar wel het kerkgebouw met zijn interieur en bij uitbreiding het hele sacrale landschap waarin vroegmoderne gelovigen navigeerden. Ruben Suykerbuyk onderzoekt hoe rond 1500 de kerkmeesters van de kapittelkerk van het Brabantse stadje Zoutleeuw investeerden in de aankleding van de kapel gewijd aan Sint-Leonardus om zo nieuwe pelgrims te lokken. Tiffany Bousard begeeft zich op het kerkhof (in de zestiende eeuw nog aanpalend aan het kerkgebouw) en analyseert de strijd tussen katholieken en protestanten om er begraven te worden tijdens en na de calvinistische regimes in Brugge en Antwerpen. Justin Kroesen hanteert een breed perspectief door te reconstrueren hoe de interieurs van middeleeuwse kerken in de Republiek werden aangepast of net om welbepaalde redenen geconserveerd. Carolina Lenarduzzi kijkt door de ogen van katholieken naar het ‘verloren’ patrimonium in de Republiek en toont aan op welke manieren zij hun devotie letterlijk een nieuwe plaats gaven. Joke Spaans, tenslotte, analyseert de transformatie van de sacrale topografie in vroegmodern Amsterdam en legt de nadruk op processen van herinnering en betekenisgeving.

De belangstelling voor sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden past in een bredere internationale trend. Algemeen is de aandacht verschoven van de instellingen en structuren van de Kerk naar de rituelen en praktijken van de brede

- 2 L. Duerloo en M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven 2002; C. Caspers en M. Gielis. ‘Scherpenheuvelbedevaarten uit Noord-Brabant, in het bijzonder de (doods)kistprocessie van Breda’, in: P. Abels en E.H. Bary (red.), *In van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen*, Delft 2001, p. 115–148.
- 3 A. Vanhaelen, *The Wake of Iconoclasm. Painting the Church in the Dutch Republic*, University Park, PA 2012.

groep gelovigen.⁴ De wetenschappelijke belangstelling voor het sacrale, en de ruimte invulling ervan, is terug te voeren tot de godsdienstsociologie van Emile Durkheim (1858–1917) en Mircea Eliade (1907–1986) en staat om evidente redenen al veel langer centraal in de disciplines van de archeologie, architectuur- en kunstgeschiedenis en de antropologie. Door de groeiende klemtoon op de materiële cultuur van geloofsbeleving enerzijds, en door de aandacht voor zogenaamde *lieux de mémoire* anderzijds, is ook de ruimtelijke organisatie van de religieuze ervaring in de vroegmoderne periode vandaag een populair onderzoeksobject geworden.

Juist door sterker interdisciplinair onderzoek zijn ook historici van de vroegmoderne tijd zich ervan bewust geworden hoe essentieel de ‘plaats’ van het sacrale was in de periode van de Reformatie en de Contrareformatie. Een eminente voortrekster was Natalie Zemon Davis met haar sterk antropologisch geïnspireerde studie over hoe katholieken en protestanten in zestiende-eeuws Lyon een verschillende invulling gaven aan het sacrale landschap.⁵ Meer recent zet het werk van Andrew Spicer en Alexandra Walsham de toon. Andrew Spicer redigeerde een tiental jaar terug twee bundels over ‘sacred space’ en in 2016 verscheen onder zijn redactie ook een derde bundel over vroegmoderne parochiekerken. Zijn eigen werk behandelt zowel katholieke als protestantse kerkgebouwen in Engeland, Frankrijk en de Nederlanden en koppelt liturgische en architecturale aspecten aan een nauwgezette analyse van de

- 4 V. Soen, ‘Which religious history for the (two) early modern Netherlands before 1648? Questions, trends and perspectives’, *Revue d’histoire ecclésiastique* 102 (2017), p. 758–788; V. Soen en P. Knevel, ‘Slingerbewegingen. Controverse en geschiedschrijving over religie in de zestiende-eeuwse Nederlanden’, in: V. Soen en P. Knevel (red.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 12), Maastricht 2013, p. 3–19; Wim Janse, ‘De protestantse reformatie in de Nederlanden. Wendingen in de twintigste-eeuwse historiografie’, in: J. de Mooij en I. Smits (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901–2001*, Heerenveen 2002, p. 33–49. Als vroege exponenten van deze beweging: G. Rooijakkers en T. van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986; M. Cloet en F. Daelemans (red.), *Godsdienst. Mentaliteit en Dagelijks Leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970. Handelingen van het colloquium van 23 en 24 september 1987*, Brussel 1988.
- 5 N. Zemon Davis, ‘The Sacred and the Body Social in Sixteenth-Century Lyon’, *Past & Present* 90 (1981), p. 40–70.

politieke context.⁶ Alexandra Walsham maakte school met haar erudiete studie over de impact van de religieuze hervormingen op het natuurlijke en archeologische landschap van de Britse eilanden.⁷

Ook voor de Nederlanden werd (naast de studies van Spicer) invloedrijk onderzoek verricht dat vaak de traditionele grenzen tussen kunstgeschiedenis, architectuurgeschiedenis en geschiedenis uitdaagt.⁸ Exemplarisch is het werk van Justin Kroesen dat de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd overspant en de religieuze materiële cultuur van de Lage Landen in zijn ruimtelijke context plaatst.⁹ Mia Mochizuki bestudeerde de transformatie in de zeventiende eeuw van het interieur van de Grote Kerk in Haarlem als casestudie voor de totstandkoming van een calvinistische ‘material religion’.¹⁰ Jeffrey Muller zorgde recent als het ware voor het contrapunt door de barokke decoratiecampagne van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen, de parochiekerk van

- 6 W. Coster en A. Spicer (red.), *Sacred Space in Early Modern Europe*, Cambridge 2005; A. Spicer en S. Hamilton (red.), *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, Farnham 2005; A. Spicer, *Calvinist Churches in Early Modern Europe*, Manchester 2007; Id. (red.), *Lutheran Churches in Early Modern Europe*, Farnham 2012; Id. (red.) *Parish Churches in the Early Modern World*, Farnham 2016. Zie ook S. Guinn-Chipman, *Religious Space in Reformation England*, Londen 2013.
- 7 A. Walsham, *The Reformation of the Landscape. Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland*, Oxford 2011; A. Walsham, ‘Sacred Topography and Social Memory: Religious Change and the Landscape in Early Modern Britain and Ireland’, *Journal of Religious History* 36 (2012), p. 31-51; A. Walsham, ‘Holy well: contesting sacred space in post-Reformation Wales’, in: W. Coster en A. Spicer (red.), *Sacred space in early modern Europe*, Cambridge 2005, p. 209-236.
- 8 Zie bijvoorbeeld de periode-overschrijdende bundel A. Molendijk (red.), *Materieel Christendom, Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003 en M. Delbeke en M. Schraven (red.), *Foundation, Dedication and Consecration in Early Modern Europe*, Leiden 2011.
- 9 Zie o.a. J. Kroesen, *Mis! Middeleeuwse kerkinterieurs in Groningen en Oost-Friesland*, Bedum 2012; J. Kroesen, ‘Accommodating Calvinism. The Appropriation of Medieval Church Interiors for Protestant Worship in the Netherlands after the Reformation’, in: J. Harasimowicz (red.), *Protestantischer Kirchenbau der frühen Neuzeit in Europa. Grundlagen und neue Forschungskonzepte*, Regensburg 2015, p. 81-98.
- 10 M. Mochizuki, *The Netherlandish Image after Iconoclasm, 1566-1672. Material Religion in the Dutch Golden Age*, Aldershot 2008. Traditioneler van benadering is J. Dupertuis Bangs, *Church Art and Architecture in the Low Countries before 1566*, Kirksville 1997. Zie ook de bijdragen in en door P. Lombaerde, ‘The Façade and the Towers of the Jesuit Church in the Urban Landscape of Antwerp during the Seventeenth Century’, in: Id. (red.), *Innovation and Experience in the Early Baroque in the Southern Netherlands. The Case of the Jesuit Church in Antwerp*, Turnhout 2008, p. 77-95.

Rubens, te ontleden.¹¹ De focus lijkt daarmee op het kerkgebouw te zijn komen liggen, maar eerder werd ook al de beroemde processiecultuur van de (Zuidelijke) Nederlanden goed onderzocht.¹²

De nadruk ligt ook in dit volume op kerkgebouwen, hun interieur en de aanpalende kerkhoven.¹³ Dat het hier om sacrale ruimtes gaat lijkt evident. Antropologen en archeologen hebben echter aangetoond dat in de meeste gemeenschappen en samenlevingen de grenzen tussen het sacrale en het profane poreus en zelfs overlappend of ronduit conflicterend zijn, en dat de individuele beleving niet noodzakelijkerwijs strookt met de door een geprivilegieerde groep (de clerus) gemedieerd aura van sacraliteit. Het spreekt voor zich dat dergelijk inzicht ook voor de vroegmoderne tijd geldt. Het vroege protestantisme daagde de katholieke noties van heiligheid uit, wat in de Nederlanden leidde tot een ongezien intense Beeldenstorm in 1566, en verschillende golven van iconoclasmie nadien.¹⁴ De verhouding van het calvinisme tot de kerk als sacrale plek was dus op zijn minst dubbelzinnig te noemen, terwijl de katholieke hang naar de immanente beleving van het heilige juist sterk bleef resoneren in

- 11 J. Muller, *St. Jacob's Antwerp Art and Counter Reformation in Rubens's Parish Church*, Leiden 2016; zie ook M. Delbeke, 'The Altar and the Idol. Housing Miracle Working Statues in the Southern Netherlands', in: B. D'Hainaut-Zveny, *Machinae Spirituales. Les retables baroques dans les Pays-Bas Méridionaux et en Europe. Contributions à une histoire formelle du sentiment religieux au XVIIe Siècle*, Brussel 2014, p. 212-229; S. Vanhauwaert, 'Sculpted Saint John's Head in the Low Countries 1370-1800: The Influence of the Council of Trent on Religious Cult Imagery' en E. De Mol, 'Le culte de la Vierge après le Concile de Trente, perçu à travers trois triptyques flamands de la fin du XVIe siècle et du début du XVIIe siècle' beide in: W. François en V. Soen (red.), *The Council of Trent: Reform and Controversy in Europe and beyond (1540-1700)*, 3 dln., Göttingen, resp. p. 69-92 en p. 93-116.
- 12 B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne tijd*, Amsterdam 1996; M. Thøfner, *A common art. Urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*, Zwolle 2007.
- 13 We kunnen hier ook verwijzen naar de breed opgezette en comparatieve synthese over het gebruik van katholieke en protestantse kerkgebouwen sinds de Reformatie: N. Yates, *Liturgical Space. Christian Worship and Church Buildings in Western Europe, 1500-2000*, Aldershot 2008.
- 14 K. Jonckheere, *Antwerp Art after Iconoclasm. Experiments in Decorum, 1566-1585*, Yale 2012; A.-L. Van Bruaene, K. Jonckheere en R. Suykerbuyk (red.), *Beeldenstorm: Iconoclasm in the Low Countries*, themanummer *BMGN-Low Countries Historical Review* 131 (2016).

de vroegmoderne tijd, zeker na de bevestiging ervan op het Concilie van Trente.¹⁵ Bovendien leidden sociale processen van toe-eigening, maar ook de individuele behoefte aan zingeving ertoe dat het sacrale vaak een onverwachte plaats kreeg, zoals zal blijken uit enkele van de essays.

Dit volume illustreert de veelvormigheid van *loca sacra* in de vroegmoderne Nederlanden. Deze bijdrage wil daarom dwarsverbanden trekken en de onderscheiden hoofdstukken kaderen binnen enkele belangrijke theoretische perspectieven, zoals de *spatial turn* en *border studies*, en daaraan gekoppelde historiografische debatten. Vanuit deze methodologische reflectie wordt tot slot teruggekoppeld naar de vraag in hoeverre de Reformatie de sacrale topografie van de Nederlanden ingrijpend en blijvend veranderde.

Ruimtelijke praktijken

De nieuwe aandacht voor sacrale ruimtes kan niet los worden gezien van de bredere *spatial turn* binnen de menswetenschappen. Onder invloed van het werk van Henri Lefebvre (1901-1991) wordt ruimte als een cultureel product beschouwd, eerder dan als een objectieve gegevenheid met precieze coördinaten en afmetingen. De beleefde ruimte is het product van onderhandeling en strijd, maar determineert op haar beurt het menselijke handelen. Ruimtes zijn zo semiotische velden waar betekenis ontstaat, verandert, en vooral, wordt onderhandeld.¹⁶ Uiteraard is het niet vanzelfsprekend ruimtes en plaatsen uit het verleden opnieuw bevattelijk en tastbaar te maken. In de praktijk benaderen historici ruimtes vooral als een soort ‘tekst’, waarvan de culturele code moet worden gekraakt. Maar de ruimte kan ook, zoals door kunst- en architectuurhistorici, geïnterpreteerd worden als een driedimensionaal ‘beeld’ of ‘artefact’, waarbij het visuele en materiële, en zelfs het tactiele, primeert. Ook de bijdragen in dit boek balanceren tussen het interpreteren van de ruimte als een tekst/palimpsest en als een beeld/artefact.

15 W. Coster en A. Spicer, ‘Introduction: the dimensions of sacred space in Reformation Europe’, in: Id. (red.), *Sacred Space in Early Modern Europe*, Cambridge 2005, p. 1-16.

16 H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Parijs 1974. Voor een historische toepassing zie bijvoorbeeld M. Boone en M. C. Howell (red.), *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy, Northern France and the Low Countries*, Turnhout 2013.

Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden

Het *kerkgebouw* staat voorop in dit jaarboek. Kerken dienden als materiële en mentale bakens in het christelijke Avondland en beoogden een tastbare mimesis te zijn van het hemelse Jeruzalem. Tijdens de middeleeuwen waren kerken onbetwiste sacrale plaatsen: ze waren geconsacreerd door de bisschop en tijdens de misvieringen werd het lichaam van Christus telkens opnieuw in de geloofsgemeenschap ontvangen. Ondanks de bouw van nieuwe (barok)kerken¹⁷, bleef het middeleeuwse kerkpatrimonium in de vroegmoderne tijd de overhand behouden. Nog tot in de zeventiende eeuw werd in gotische stijl gebouwd en verbouwd.¹⁸ De protestantse hervorming zag af van de rituele wijding van kerken, maar de meeste parochiekerken bleven bestemd voor de eredienst, zoals de bijdrage van Justin Kroesen uitvoerig documenteert. Joke Spaans geeft aan dat het anders gesteld was met de kloosters (en hun kerken en kapellen), die in de Republiek werden gesecculariseerd en meestal een educatieve of caritatieve herbestemming kregen. Zowel Carolina Lenarduzzi als Joke Spaans argumenteren dat deze kerkgebouwen voor katholieken in de Republiek een ankerpunt bleven: voortdurend geconfronteerd met de toe-eigening van ‘hun’ kerken door de gereformeerden, stelden zij zich geen genoegen met privé-altaren of kleine huiskapellen, maar organiseerden ze zelf gewijde (schuil)kerken.

Niet alleen de muren rondom de fysieke plaats waren belangrijk, ook de *inrichting en de decoratie van de kerk* hielp om het contact met God te versterken. Voor katholieken waren er naast het hoofdaltaar verschillende plaatsen binnen de kerk die een bijzondere ‘heiligheid’ konden bemiddelen, zoals de vele altaren en kapellen gepatroneerd door families en gilden, maar ook objecten zoals reliekschrijnen en sacramentshuizen.¹⁹ Binnen één kerkgebouw wedijverden dus verschillende devoties met elkaar. Ruben Suykerbuyk illustreert hoe in Zoutleeuw de cultus van Sint-Leonardus, aanbeden voor hulp bij geboorten, gevangenschap en verlamming, aan het einde van de vijftiende eeuw werd aangemoedigd door de bestelling van nieuwe decoratieve

- 17 Zie de verschillende bijdragen in K. De Jonge (red.), *Bellissimi Ingegneri, Grandissimo Splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw*, Leuven 2000.
- 18 K. De Jonge en K. Ottenheim (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530–1700)*, Turnhout 2007; D. Germonprez, ‘Foundation rituals in the Netherlands: constructing a counterreformational architecture’, *Intersections: yearbook for early modern studies* 25 (2011), p. 275–295; E. Matt Kavalier, *Renaissance Gothic. The Authority of Ornament, 1470–1540*, New Haven 2012.
- 19 A. De Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011.

elementen zoals een altaarstuk, muurschilderingen en een 'luminaris' (een verlichtingselement). Zo kreeg deze devotie als het ware door de kerkmeesters de eerste plaats toegewezen, een investering die haar vruchten afwierp in de vorm van hogere inkomsten uit offers. Justin Kroesen benadrukt dat ook tijdens de Reformatie het interieur van in oorsprong middeleeuwse kerken werd ingezet om de toegang tot Gods Woord te faciliteren. Altaren en doopvonten werden verwijderd, maar preekstoel, orgel, doksaal en herenbanken bleven vaak behouden. In het koor vond de avondmaalsviering plaats of werden graftombes voor adellijke families geplaatst. Hoewel verschillende hervormers zich bleven verzetten tegen de sacralisering van ruimtes en objecten, was de beleving door protestantse gemeenschappen dus anders.

Niet alleen kerken en hun architectuur en interieur bakenden het sacrale af, ook de *ruimte rondom de kerken* werd sinds de vroege middeleeuwen door bisschoppen gewijd om er gelovigen te begraven. Vooraanstaande geestelijken en leken werden in de kerk begraven, waarbij de afstand tot het hoogaltaar en het heilig sacrament de sociale status markeerde. Voor gewone gelovigen was er een plek op het kerkhof.²⁰ Deze begraafplaatsen werden de inzet van een intense strijd tijdens de Calvinistische Republieken (1577–1585). Tiffany Bousard toont hoe katholieken en protestanten in die periode in Antwerpen en Brugge duidelijk begaan waren met kerkhoven, die naast een religieuze ook een sterk sociale betekenis hadden. Uit respect voor de voorouders waren zelfs calvinisten die een afkeer hadden van het gewijde bereid geld vrij te maken om de begraafplaatsen op te knappen. Het essay van Bousard illustreert ook hoe noties van sacraliteit aan de hele stedelijke ruimte kleefden. Zowel protestanten als katholieken beschouwden namelijk het begraven worden buiten de stadsmuren als ontrend.

Door de band genomen is er in dit volume minder aandacht voor de sacralisering van het *natuurlandschap* – bijvoorbeeld een bron of een boom waar heiligheid werd aan toegeschreven –, zoals magistraal beschreven werd voor de Britse eilanden door Alexandra Walsham.²¹ Carolina Lenarduzzi gaat echter in op één sprekend voorbeeld. In het Hollandse Heiloo bleef een bijna volledig afgebroken kapel ter verering van een laatmiddeleeuws Mariawonder bedevaarten uitlokken, hoewel die eigenlijk met meerdere plakaten werden verboden. Hier deden de ruïnes dienst als pelgrimsoord, totdat in 1713 het miraculeuze ontspringen van een bron de devotie een extra impuls

20 P. Bitter, V. Bonenkampová, K. Goudriaan (red.), *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum 2013.

21 A. Walsham, *The Reformation of the Landscape*.

gaf. Ook benadrukt Lenarduzzi hoe in een context van repressie onverwachte plaatsen, zoals gevangenissen of zelfs het eigen lichaam, de status van een sacrale ruimte kon krijgen voor de katholieke gelovigen.

Het is belangrijk te onderstrepen dat de sacrale status nooit verankerd was in de plaats zelf, maar telkens opnieuw moest worden bevestigd door betekenisvolle *handelingen*. De ‘spatial turn’ impliceert dan ook haast vanzelfsprekend een nadruk op het performatieve. Op een eerste meest direct niveau gaat het om het officiële wijden of consacreran van kerkgebouwen, een ritueel dat verworpen werd in de protestantse kerk (maar vaak vervangen werd door een plechtige ceremonie met preek).²² Ook andere handelingen onderstreepten zowel in een katholieke als protestantse context de bijzondere status van een plaats: denk aan het aanbrengen (of verwijderen) van decoratie of aan de dagelijkse gebeden en gezangen. Muziek en andere auditieve handelingen zorgden voor een bijzondere zintuiglijke ervaring waaraan zowel katholieken als protestanten hechtten.²³ Lenarduzzi opent haar bijdrage met de mijmerende verzen van de jurist Cornelis Plemp (1574–1638) over het klokkengelui in katholiek Amsterdam in zijn eerste levensjaren.²⁴ Orgelmuziek klinkt in verschillende bijdragen door. Spaans beschrijft hoe katholieke Amsterdammers willens nillens te luidkeels het orgel begeleidden en daardoor een inval riskeerden.²⁵ Kroesen documenteert meer algemeen de populariteit van orgels in protestantse kringen. Katholieken en protestanten beschouwden het gezang en eventuele klokgelui van de andere groep ook als een inbreuk op hun eigen sonore landschap. Bousard toont aan dat katholieken in calvinistisch Brugge en Antwerpen hun begraafrites voortaan ‘sonder pompe

- 22 M. Delbeke en M. Schraven (red.), *Foundation, Dedication and Consecration in Early Modern Europe*, Leiden 2011.
- 23 S. Karant-Nunn, *The Reformation of Feeling. Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*, Oxford 2010; W. de Boer en C. Göttler (red.), *Religion and the senses in early modern Europe*, Leiden en Boston 2013. Over het katholicisme als ‘sensuous religion’: J.C. Smith, *Sensuous Worship: Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton 2002; M.B. Hall en T.E. Cooper (red.), *The Sensuous in the Counter-Reformation Church*, New York 2013; J.W. O’Malley, ‘What happened and what did not happen at the Council of Trent’, in: W. François en V. Soen, *The Council of Trent*.
- 24 Zie omtrent klokken ook: B. Daelemans, J. Koninckx en S. Van Loo, ‘De verplaatsing van de klokkentorens in de 17de-eeuwse kerkarchitectuur’, in: K. De Jonge (red.), *Bellissimi Ingegni, Grandissimo Splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw*, p. 67–78.
- 25 Zie ook: J.S. Pollmann, ‘Hey ho, let the cup go round! Singing for reformation in the sixteenth century’, in: H. Schilling en G. Toth István (red.), *Religion and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*, Cambridge 2007, p. 294–316.

oft geclanck, maer int bedect' (Antwerpen) of zonder 'tamelicken gheluyde' (Brugge) moesten organiseren. Toen de katholieken weer de bovenhand kregen, moesten de calvinisten op hun beurt weer alle 'pompe' (wellicht worden psalmgezangen bedoeld) achterwege laten.

Gelovigen zetten meer algemeen hun hele *lichaam* in om een claim te leggen op een bepaalde plek.²⁶ Deze belichaamde vroomheid is het meest uitgesproken in de katholieke cultuur. Zowel mannelijke geestelijken als de befaamde kloppes onderscheidden zich in de gereformeerde publieke ruimte van de Republiek door hun kledij en dit niet zonder risico. Sommigen beschouwden daarbij zelfs hun eigen lichaam als een kerk. Het ruimtelijke en lichamelijke werd het sterkst met elkaar verbonden in de katholieke processie- en bedevaartcultuur. De laatmiddeleeuwse Sint-Leonardusdevotie in Zoutleeuw werd fysiek beleefd via processies en pelgrimstochten, al suggereert Suykerbuyk dat laatstgenoemde doorgaans tot een dagreis werden beperkt.²⁷ Spaans en Lenarduzzi verwijzen naar de Amsterdamse Heilige Weg, die middeleeuwse pelgrims naar de plek van het lokale sacramentswonder bracht. Zelfs al werd de mirakelkapel na de alteratie in 1578 ontmanteld, dan nog bleven katholieken 's nachts barrevoets rond de kapel wandelen om zo de processieroute levendig te houden. Lichamelijke handelingen konden echter ook bedoeld zijn om te onteren en te desacraliseren. Iconoclasmie is een evident voorbeeld, maar zeker ook het ongevoelig gedrag van zestiende-eeuwse calvinisten in katholieke kerken en achttiende-eeuwse patriotten in gereformeerde kerken zoals beschreven door Joke Spaans.

Een ruimtelijke benadering brengt ons tenslotte ook bij het zeer succesvolle concept van de *lieux de mémoire* dat in de jaren 1980 door de Franse historicus Pierre Nora werd ontwikkeld.²⁸ Hoewel eerst toegepast op de nationale geschiedenis, kan het evengoed gelden voor stedelijke contexten en de religieuze herinneringen die

- 26 A.-L. Van Bruaene, 'Embodied Piety. Sacrament Houses and Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries', *BMGN-Low Countries Historical Review* 131 (2016), p. 36-58.
- 27 P. Trio, 'Handel en wandel met een heilige. Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 61 (2007), p. 83-104.
- 28 P. Nora, *Les lieux de mémoire*, Parijs 1984-1992.

daaraan kleven.²⁹ Meer algemeen hebben de *memory studies* in de Nederlanden een sterke impuls gekregen door het onderzoek van Judith Pollmann en Erika Kuijpers over de vroegmoderne tijd. Ook in hun analyse staan de manieren waarop burgers de intense religieuze en politieke veranderingen verwerkten en vaak letterlijk een plaats gaven centraal.³⁰ In deze bundel komt in dit verband vooral het perspectief van de katholieken in de Republiek duidelijk naar voren. Lenarduzzi en Spaans tonen haarscherp aan hoe de herinnering aan de confiscaties en ontheiliging van het in oorsprong katholiek patrimonium nog vele generaties lang als een collectief trauma bleef nazinderen. Het gemis werd op verschillende manieren gecompenseerd, waarbij de reeds genoemde bedevaart naar de ruïne van Heiloo een sprekend voorbeeld is. Hoe katholieken in de Zuidelijke Nederlanden omgingen met het trauma van de Beeldenstorm en de Calvinistische Republieken blijft hier onderbelicht, maar de recente studies van Spicer, Pollmann en Geert Janssen beschrijven alvast hoe een snelle reconciliatie tot een nieuw, zeer militant katholicisme leidde.³¹

Grenzen overschrijden

Ruimtes veronderstellen afbakeningen, fysiek dan wel mentaal. De sacrale ruimte van een kerkgebouw was begrensd door zijn muren, al waren sommige delen van de (katholieke) kerk heiliger dan andere (hoofdaltaar en koor) en kon ook het terrein rond de kerk als kerkhof gewijd zijn. Door jaarlijkse ommegangen (vaak ter ere van het heilig sacrament) werd ook de stedelijke gemeenschap sacraal begrensd. Hogerop werd er echter op gewezen dat de grenzen tussen het sacrale en profane poreus waren en dat beide zones elkaar overlaptten. Een sprekend voorbeeld voor de middeleeuwse periode is het intensieve seculiere gebruik van kerkgebouwen, bijvoorbeeld voor ver-

29 Zie bijvoorbeeld het publiekshistorische boek R. Mantels, A.-L. Van Bruaene, C. Verbruggen en G. Deneckere (red.), *Geloven in Gent. Plaatsen van het religieuze verleden*, Gent 2015. Zie ook A. Vanhaelen, 'Utrecht's Transformations: Claiming the Dom through Representation, Iconoclasm and Ritual', *De Zeventiende Eeuw* 21 (2005), p. 354-374.

30 E. Kuijpers, J.S. Pollmann, J. Müller en J. van der Steen (red.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe*, Leiden 2013. Zie ook R. Esser, *The Politics of Memory. The Writing of Partition in the Seventeenth-Century Low Countries*, Leiden 2012.

31 Andrew Spicer, 'After Iconoclasm. Reconciliation and Resacralisation in the Southern Netherlands, c. 1566-1586', *The Sixteenth Century Journal* 44 (2013), p. 411-433; J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, Oxford 2011; Geert Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, Cambridge 2014.

gaderingen van stedelijke machtshebbers.³² Het is daarom zinvol naar sacrale ruimtes te kijken vanuit het perspectief van begrenzingen en hoe die grenzen werden overschreden. Het recente veld van de *border studies* probeert overlappende grenzen beter te begrijpen en te tonen hoe mensen in het verleden niet één (staats)grens kenden, maar in feite werden geconfronteerd met vele grenzen, gaande van de topografische begrenzingen van de parochie en de buurt tot de fysieke en mentale grenzen van de stad en het gewest, maar ook, de afbakeningen tussen het sacrale en profane of tussen publiek en privé.³³

Een evidente vaststelling is dat het kerkgebouw naast een sacrale ruimte ook een *sociale arena* was, waarin groepen en individuen hun statusclaims konden etaleren. In de late middeleeuwen werden vele kerkgebouwen uitgebreid met zijkapellen en kranskapellen rond het koor die toegewezen werden aan gilden, broederschappen en welgestelde families, maar waar ook kapittels hun activiteiten ontplooiden.³⁴ Dit ging gepaard met een stevige investering in artistieke objecten zoals altaarstukken die zowel de devotie tot God en patroonheilige als aardse sociale aspiraties moesten uitdrukken.³⁵ In de protestantse kerken in de Republiek werd de versnippering van de kerkruimte in kapellen ongedaan gemaakt, maar daarmee verdween de behoefte niet om onderscheid te maken naar rang en stand. De ‘herenbanken’ met familiewapens bleven intact zodat sociale begrenzingen zichtbaar waren. Het voormalig koor werd bovendien vaak ingericht als mausoleum voor de lokale elite. Kroesen benoemt dit als

- 32 P. Trio en M. De Smet (red.), *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*, Leuven 2006.
- 33 B.J. Kaplan, M. Carlson en L. Cruz (red.), *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands*, Boston 2009; and R. Esser, ‘A “Lost Quarter” or the “Four Season” of Guelders: Narratives of Belonging in the Eighty Years War’, in: Idem en S.G. Ellis (red.), *Frontier and Border Regions in Early Modern Europe*, Hannover 2013, p. 175-197. Zie ook: V. Soen & B. De Ridder, A. Soetaert, W. Thomas, J. Verberckmoes en S. Verreyken, ‘How to do Transregional History: a concept, method and tool for Early Modern border research’, *Journal for Early Modern History* 21 (2017), p. 343-364.
- 34 L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht 2008; A. Somers, ‘A post-reformational contradiction? The survival of the chapter of St. Pharahild in Ghent at the turn of the 16th century’, *Journal of Early Modern Christianity* 1 (2014), p. 1-28.
- 35 A.-J. Bijsterveld, *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict management in the medieval Low Countries*, Hilversum 2007; F. Buylaert, A. Born, J. Dumolyn, W. De Clercq en M. Martens, ‘The Van Pottelsberghe-Van Steelant memorial by Gerard Horenbout. Lordship, piety and mortality in early sixteenth-century Flanders’, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 77 (2014), p. 517-544.

een vorm van ‘memorialisering’ van de kerkruimte, maar het gaf ook de middeleeuwse familiekapel een nieuw leven.

Al overlaptten het sacrale en het profane, ze behoorden wel tot de mentale navigatiedoos van de tijdgenoot. De noties van *privé en publiek* waren echter nog in volle ontwikkeling in de vroegmoderne tijd. In een uitdagend artikel heeft Benjamin Kaplan gesteld dat juist de bijzondere religieuze organisatie van de Republiek noodzaakte om het publieke en het private duidelijker af te lijnen. De Unie van Utrecht (1579) had immers gewetensvrijheid toegekend, maar het was niet vanzelfsprekend hieraan een objectieve ‘plaats’ toe te kennen. De uiteindelijke oplossing (ook in andere Europese regio’s) was om het beoefenen van alternatieve geloofsovertuigingen te verwijzen naar de sfeer van het huishouden en de familie, de ‘privé’. Dit leidde tot het fenomeen van de schuilkerken in woonhuizen, waarvan het private karakter echter grotendeels fictief was.³⁶ Lenarduzzi en Spaans documenteren inderdaad hoe schuilkerken bekend waren bij omwonenden. Interessant is dat Lenarduzzi bovendien aangeeft dat katholieken speelden met die clandestiniteit (overigens niet tot vreugde van alle geloofsgenoten): in Ankeveen werden zelfs klokken geluid om tot de mis op te roepen, waardoor dit klokgelui een ‘grensoverschrijdende claim’ kwam in te houden.

Heel wat aandacht is gegaan naar het fenomeen van *religieuze co-existentie* in de Republiek, met name het gegeven dat in een tijd van intense godsdienstoorlogen mensen met verschillende religieuze overtuigingen toch op vreedzame wijze met elkaar konden omgaan en zelfs een gedeelde, grotendeels geseculariseerde, publieke ruimte tot stand brachten.³⁷ Tiffany Bousard bekijkt de minder bestudeerde voorafgaande periode van de Calvinistische Republieken in Brabant en Vlaanderen vanuit een gelijkaardig perspectief. In die woelige jaren werden immers een aantal ‘religievredes’ aangenomen die tot een redelijke verstandhouding tussen katholieken, calvinisten en lutheranen moesten leiden. Het begraven van geloofsgenoten bleek daarbij een heikel punt. Verschillende vormen van ruimtelijke accommodatie werden uitgetest: zo

36 B. J. Kaplan, ‘Fictions of privacy. House chapels and the spatial accommodation of religious dissent in early modern Europe’, *American Historical Review* 107 (2002), p. 1031–1064.

37 R. Po-Chia Hsia en H. van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2002; W. Frijhoff, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History*, Hilversum 2002; C. Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland’s Golden Age. Heretics and idolaters*, Cambridge 2012, p. 14, hoofdstuk 3; J. Spohnholz, ‘Confessional coexistence in the early modern Low Countries’, in: Th.M. Safley (red.), *A companion to multiconfessionalism in the early modern world*, Leiden en Boston 2011, p. 47–73.

kon de ruimte in de kerk worden opgedeeld of konden de verschillende kerken in de stad worden verdeeld onder de verschillende geloofsgroepen. Zowel calvinisten als katholieken waren er echter van overtuigd dat zij de volledige publieke ruimte konden claimen, waar laatstgenoemden na de val van de regimes ook in slaagden. Enkel tijdens een uitbraak van de pest werd ieder confessioneel onderscheid opgegeven en mochten de celledoeders – traditioneel de verzorgers van begrafenissen en kerkhoven – de toevloed aan lijken administreren. Joke Spaans toont hoe de begraafplaatsen in de Republiek wel als een soort gedeelde ‘ruimte’ bleven functioneren (joden werden buiten de stad begraven), wat bijdraagt aan het beeld van een minder agressieve Reformatie in het Noorden.³⁸

Tenslotte speelden ook *geografische grenzen en hun identiteitsvormende karakter* een rol in de religieuze beleving van de vroegmoderne tijd. In deze bundel ligt de nadruk op de stedelijke ruimte, maar andere bijdragen zoals die van Annick Delfosse en Luc Duerloo hebben aangetoond dat geloofsbeleving en heiligenverering ook op regionaal niveau als identiteitsversterker werd ingezet.³⁹ Hogerop werd al gewezen op het belang van religieuze ommegangen bij het begrenzen van de stedelijke identiteit. In een multi-confessionele gemeenschap was een dergelijke collectieve identiteit minder vanzelfsprekend, maar het was wel een voorwaarde om een zekere mate van sociale cohesie tot stand te brengen. Lenarduzzi benadrukt dat de katholieke jurist en dichter Cornelis Plemp zich ook nog steeds voluit Amsterdammer voelde. In een recente studie heeft Arjan Nobel aangetoond dat zich op het platteland in de Republiek een proces voltrok waarbij de dorpsidentiteit eveneens de bovenhand haalde op de nochtans vaak scherpe confessionele tegenstellingen. Uiteindelijk was men in zo’n kleine gemeenschap afhankelijk van elkaar en was de scheiding tussen sacraal en profaan nog vager dan in de stad. Het kerkgebouw werd door de hele dorpsgemeenschap onderhouden en ook gebruikt voor onderwijs of voor aankondigingen van algemeen

38 Zie ook J. Pollmann, ‘Burying the dead; reliving the past: ritual, resentment and sacred space in the Dutch Republic’, in: B.J. Kaplan e.a. (red.), *Catholic communities in protestant states. Britain and the Netherlands c. 1570–1720*, Manchester 2009, p. 84–102.

39 P. Arnade, M.C. Howell en W. Simons. ‘Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe’, *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 515–48; A. Delfosse, *La “Protectrice du Pays-Bas”. Stratégies politiques et figures de la Vierge dans les Pays-Bas espagnols*, Turnhout 2009; L. Duerloo, *Dynasty and Piety. Archduke Albert (1598–1621) and Habsburg Political Culture in an Age of Religious Wars*, Farnham en Burlington, VT. 2012. G. Janssens, ‘Le duc d’Albe et l’exécution des décrets du Concile de Trente aux Pays-Bas: raison d’État et dévouement religieux en temps de guerre (1567–1573)’, in: Soen en François, *The Council of Trent*, dl. 2, p. 279–296.

belang.⁴⁰ De rol van staatsgrenzen is een centraal thema in Benjamin Kaplan's micro-geschiedenis over een katholieke kidnapping van een protestantse dopeling in het dorpje Vaals, gelegen aan de grens met het Heilig Roomse Rijk. Staatsgrenzen konden aanleiding geven tot een bij uitstek ruimtelijke accommodatie van religieus verschil. Bekend is het fenomeen van de 'Auslauf' waarbij religieuze minderheden over de grens kerken van de eigen gezindte bezochten. Kaplan's verhaal toont echter ook dat dezelfde staatsgrenzen tot in de achttiende eeuw confessionele conflicten ernstig konden compliceren.⁴¹

Continuïteit en verandering

De hamvraag blijft natuurlijk in welke mate de Reformatie heeft gezorgd voor *een nieuw sacraal landschap in de Nederlanden*. Het klassieke narratief wijst weldegelijk in de richting van een ingrijpende transformatie.⁴² Na de opkomst van de Reformatie in 1517 kwamen katholieke plaatsen (zoals kloosters) steeds meer onder vuur. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 werden in twee maanden tijd de interieurs van heel wat kerken in de Nederlanden vernield, soms in min of meer spontane acties, soms meer gestuurd door lokale overheden of door adellijke heren of dames.⁴³ In de calvinistische stadsrepublieken in het Zuiden vonden enkele 'stille beeldenstormen' plaats die vaak nog ingrijpender waren dan die in 1566. Ook in de Republiek werden de kerken ontdaan van 'paapse superstitie'. Katholieke kerken, kloosters en kapellen werden

- 40 A. Nobel, "Which of them do belong to the parish or not": The Changing Rural Parish in the Dutch Republic after the Reformation', in: A. Spicer (red.), *Parish Churches in the Early Modern World*, Aldershot 2016, p. 179-198.
- 41 B. J. Kaplan, *Cunegonde's Kidnapping. A Story of Religious Conflict in the Age of Enlightenment*, New Haven & Londen, 2014. Het 'Auslaufen' wordt uitgebreider behandeld in B.J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge, MA. en Londen 2007, p. 33; M. Wogens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen 1994.
- 42 M. Cloet, *De gevolgen van de scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied, van circa 1600 tot 1650*, in: J. Craeybeckx (red.), *1585: Op gescheiden wegen. Acta colloquii Bruxellensis 22-23 XI 1985*, Leuven 1988, p. 53-79
- 43 P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca en Londen 2008; N. Valkeneers en V. Soen, 'Praet, Bronkhorst en Boetzelaer. Adellijke weduwes in de bres voor het calvinisme tijdens en na de Beeldenstorm (1566-1567)', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis* 69 (2015), p. 265-284.

geconfisqueerd. Er werden nieuwe protestantse kerken gebouwd, zoals de beroemde Noorderkerk in Amsterdam, deel van een nieuwe ‘gordel kerken’. In de Habsburgse Nederlanden was het zaak om zo snel mogelijk de smet van het calvinisme uit te wischen: middeleeuwse kerken werden gerestaureerd en voorzien van een nieuw barok-interieur, terwijl er ook heel wat nieuwe kerken en kloosters werden gebouwd.⁴⁴ De oudere historiografie sprak in dat verband over een *invasion conventuelle*.⁴⁵ Zo werd de sacrale topografie van de Nederlanden grondig gewijzigd, enerzijds langs de nieuwe en steeds wijzigende frontlijn, anderzijds binnenin het stedelijke weefsel. De vijf bijdragen stellen dit traditionele beeld op bepaalde punten echter op scherp. Aangezien de barokcampagnes in de Zuidelijke Nederlanden grotendeels buiten beeld blijven,⁴⁶ ligt de focus op het middeleeuwse kerkpatrimonium en hoe het transformeerde van de late vijftiende eeuw tot de late achttiende eeuw.

Een revisionistisch perspectief is sterk aanwezig in het essay van Ruben Suykerbuyk. Hij stelt de *traditionele breuklijn van 1517* in vraag, of de idee dat met het verschijnen van Maarten Luther alles veranderde.⁴⁷ De hardnekkigheid van dit ‘protestantse paradigma’ blijkt ook uit het feit dat vele studies over de middeleeuwse devotie eindigen omtrent 1520, terwijl vroegmodernisten pas dan van start gaan.⁴⁸ Suykerbuyk vraagt zich af of we door de breuklijn omtrent 1520 te plaatsen niet teveel de late middeleeuwen als traditioneel patroon zijn gaan beschouwen, eerder dan als anomalie. Over een langere termijn bekeken is er immers een opvallende piek in de ‘offervaardigheid’ te ontwaren aan het einde van de vijftiende eeuw, eerder dan een spectaculaire terugval in de jaren onmiddellijk na 1517. Een aantal studies over het Duitse Rijk hebben de

44 Een treffende case study is hier: M. Bauwens, ‘Restoration and reform of the parish after Trent. The case of St James in Ghent (1561–1640)’, in V. Soen, D. Vanysacker en W. François (red.), *Church, Censorship and Reform in the early modern Habsburg Netherlands* (Bibliothèque de la Revue d’histoire ecclésiastique 101), Turnhout, p. 163–181.

45 Zie voor de brede economische kadering van het religieuze réveil en de *invasion conventuelle* de verschillende bijdragen in, en in het bijzonder M.-C. Dinet-Lecomte, ‘L’expansion des couvents et des fondations charitables dans la première moitié du XVIIe siècle. Exemples d’Amiens, d’Arras et de Douai’, in: P. Guignet, C. Bruneel, R. Vermeir en J.-M. Duvosquel (red.), *Les “trente Glorieuses”. Pays Bas méridionaux et France septentrionale. Aspects économiques, sociaux et religieux au temps des archiducs Albert et Isabelle*, Brussel 2010, p. 89–106.

46 Zie hiervoor J. Muller, *St. Jacob’s Antwerp Art and Counter Reformation*.

47 K. Goudriaan, ‘Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?’, *Madoc* 8 (1994), p. 66–75.

48 Twee recente voorbeelden: A. Brown, *Civic ceremony and religion in medieval Bruges, c. 1300–1520*, Cambridge 2011; J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520–1635*, Oxford 2011.

vijftiende eeuw al eerder uitgeroepen tot de ‘eeuw van de vroomheid’, waardoor het klassieke beeld van Luther die ten strijde trok tegen een katholieke kerk in sclerose ernstig moest worden bijgesteld.⁴⁹ Suykerbuyk toonde overigens in een andere bijdrage aan dat de grootste investeringen in het kerkinterieur van Zoutleeuw gebeurden rond 1550, weliswaar dankzij de giften van een individuele donor.⁵⁰ Er is daarom nog veel ruimte voor onderzoek naar de materiële cultuur in kerken in de decennia voor de Beeldenstorm.⁵¹

Ook de bijdrage van Justin Kroesen heeft een sterk revisionistische insteek. Hij wijst op de gematigdheid van de verandering en op verrassende continuïteiten na de Beeldenstorm.⁵² Vooral het *hergebruiken* van middeleeuwse kerken door calvinisten in de Republiek is hierbij aan de orde. Kroesen en ook Spaans tonen dat het ‘beeldenstormen’ zeker in de Noordelijke Nederlanden heel wat bedaarder liep dan de klassieke historiografie wel eens wil laten uitschijnen. Een grote groep theologen en dominees in de Republiek was van mening dat er geen aparte protestantse bouwstijl nodig was, omdat de middeleeuwse kerken reeds voldoende decorum en esthetiek ten toon spreiden om als gebedshuis te kunnen dienen. De continuïteit blijkt vooral in de inrichting van het schip en in het behoud van het koorhekken, het orgel en de preekstoel. Toch werden niet alle kerken voor devotionele doeleinden hergebruikt; kloosterkerken en –gebouwen werden doorgaans geconfisqueerd en gesecculariseerd. Ten tijde van de calvinistische republieken had zo’n *herbestemming* vaak een sterke geladenheid. Zo toont Tiffany Bousard hoe in Brugge het vernielde minderbroederklooster (waar kort voordien de notoire franciscaan Broeder Cornelis had gepredikt)⁵³ werd omgebouwd tot een blekerij en een houtmarkt. In de Republiek werden voormalige

49 J. van Engen, ‘Multiple Options. The World of the Fifteenth-Century Church’, *Church History* 77 (2008), p. 257–284. Voor Engeland zie E. Duffy, *The stripping of the altars: traditional religion in England c. 1400–c. 1580*, New Haven 1992.

50 R. Suykerbuyk, ‘Reformation, renovation and commemoration. The religious patronage of a Brabantine Lord (Zoutleeuw, 1548–1558)’, *Simiolus* 39 (2017), p. 44–72.

51 R. Suykerbuyk en A.-L. Van Bruaene, ‘Towering piety. Sacrament houses, local patronage and an early Counter-Reformation spirit (1520–1566)’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 67 (2017), ter perse.

52 Zie ook J. Kroesen, ‘Na de Beeldenstorm. Continuïteit en verandering in het gebruik van middeleeuwse kerkrumten in Nederland na de Reformatie, met bijzondere aandacht voor het koor’, *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 30 (2014), p. 137–163.

53 K. Bostoën, ‘Reformation, Counter-Reformation and literary propaganda in the Low Countries in the sixteenth century: the case of Brother Cornelis’, in: N. Scott Amos, A. Pettegree en H. van Nierop (red.), *The Education of a Christian Society. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands*, Ashgate 1999, p. 164–192.

kerken, kloosters en kapellen vaak herbestemd voor caritatieve of opvoedende doeleinden, domeinen waarin de katholieke kerk traditioneel een sterk monopolie had genoten. Zo verschenen op deze eens sacrale plekken weeshuizen, hospitalen, scholen of rasphuizen.

Alexandra Walsham heeft gesuggereerd dat de Reformatie niet heeft geleid tot een rechtlijnige ‘onttovering van de wereld’ zoals Max Weber (1864–1920) krachtig had betoogd, maar wel dat fasen van *desacralisering en hersacralisering* elkaar afwisselden.⁵⁴ Zowel vanuit een macroperspectief (de Beeldenstorm en de daaropvolgende restauratiecampagnes) als een microperspectief lijkt dit ook voor de Nederlanden te gelden. Zelfs in kerken waarvan het interieur grotendeels werd bewaard voor de gereformeerde eredienst, werden toch bepaalde plekken of objecten bewust gedesacraliseerd en voor zeer profane doeleinden aangewend. Het meest sprekende voorbeeld was de doopvont die ingezet werd als drinkbak voor het vee of als afkoelbak in de smederij. Voormalige kapellen werden opslagplaatsen of vergaderlokalen. In Amsterdam werden de kerkhoven rond de parochiekerken getransformeerd tot marktplaatsen. Hoewel deze profanisering vaak uitgesproken was, en wellicht werd ingegeven door zowel praktische overwegingen dan een afkeer van het ‘paapse’, toont Justin Kroesen hoe andere ruimten dan weer bewust een nieuwe sacrale betekenis kregen. Het koor werd soms opnieuw ingericht als plek voor de avondmaalsviering, inclusief aangepast meubilair. Joke Spaans geeft wellicht het mooiste voorbeeld waaruit blijkt dat ook protestanten bleven hechten aan de idee dat sommige plekken heiliger zijn dan andere: de preekstoel werd naar verloop van tijd zozeer gezien als een veruitwendiging van Gods Woord dat om de reinheid te garanderen vrouwenhanden hier niet langer mochten poetsen. Iedere bijdrage toont zo dat het proces van desacralisering en/of hersacralisering weinig voorspelbaar verliep.

Afhankelijk van de manier waarop onderzoekers naar plaatsen, gebouwen en hun functionaliteiten kijkt, kunnen die continuïteit dan wel verandering ontwaren. De middeleeuwse stad werd overschreven, maar bleef ook resistent aanwezig als ‘bouwlaag’. In Amsterdam werd het pluriforme middeleeuwse landschap van kerken, kloosters, kapellen en gebedshuizen vervangen door een waaier aan getransformeerde oude kerken en nieuwe kerken voor de protestantse gemeenschappen, en ook plaatsen voor de eredienst voor sefardische en asjkenazische joden. Katholieken en

54 A. Walsham, ‘The Reformation and “the Disenchantment of the World” Reassessed’, *The Historical Journal* 51 (2008), p. 497–528.

mennonieten vierden hun diensten in nauwelijks verholen schuilkerken. Veelvormigheid bleef, althans in deze grootstad, de constante, spijs de confessionele tijdsgeest.

Het gevaar van een te eenzijdige antropologische blik is echter dat waar historici goed in zijn – de analyse van instellingen en machtsstructuren – teveel naar de achtergrond verschuift. Zo blijft de cruciale vraag overeind naar de complexe verhouding tussen *top-down* en *bottom-up* processen.⁵⁵ Een trits recente studies heeft duidelijk gemaakt dat de *bottom-up* interpretatie van het protestantisme, en de *top-down* analyse van de barokke katholicisme verlaten moet worden.⁵⁶ In alle confessies was er een complexe samenwerking tussen clerici en leken, tussen overheden en lokale niveaus, maar de precieze machtsverhoudingen van deze samenwerking (of soms, tegenwerking) blijven vaak onderbelicht. De studie van Charles Parker naar de geloofsbeleving van katholieken in de Republiek kan hier wellicht als uitzondering op de regel gelden.⁵⁷ Ook voor de bouw, inkleding en configuratie van sacrale ruimtes moet dus nog meer onderzoek gebeuren naar de wisselwerking tussen hogere en lagere echelons van de maatschappij. Zo blijft de vraag hoe meer of minder subtiele machtsmechanismen – binnen confessies, binnen kerkstructuren of binnen de patriarchale maatschappij – de aangeduide processen van (de)sacralisering in de hand werkten.

Daarnaast moet de vraag naar de *agency* van de verschillende betrokken groepen uitdrukkelijk worden gesteld. Hier liggen wellicht nog veel mogelijkheden voor toekomstig onderzoek. In deze bundel wordt verwezen naar de rol van de protestantse en katholieke clerus, van semi-religieuzen zoals de klopjes, maar ook van dominante lekgroepen zoals de stadsbestuurders en de kerkmeesters, van families uit de elite en van meer individueel opererende intelligentsia. Enkel Spaans brengt ook de paupers in beeld, voor wie de Amsterdamse Gasthuiskerk werd gereserveerd, en waar wandluis bij het kerkbezoek hoorde. Een onderbelicht aspect in deze bundel is

- 55 J.S. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands. Clerical Leadership and Catholic Violence, 1560-1585', *Past & Present* 190 (2006), p. 83-12.
- 56 V. Soen, D. Vanysacker en W. François, 'Church, Censorship and Reform: Questions and New Answers regarding the early modern Habsburg Netherlands', in: Id. (red.), *Church, Censorship and Reform in the early modern Habsburg Netherlands*, Turnhout, p. 1-9; eerder J.D. Tracy, 'With and Without the Counter-Reformation: The Catholic Church in the Spanish Netherlands and the Dutch Republic, 1580-1650', *Catholic Historical Review* 71 (1985), p. 547-575. Een tegenstem in J.M. Muller, 'Communication visuelle et confessionnalisation à Anvers au temps de la Contre-Réforme', *XVIIe siècle* (2008), p. 441-482.
- 57 C.H. Parker, *Faith on the Margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*. Cambridge, MA. en Londen 2008.

hoe gender een impact had op de beleving van de sacrale ruimte.⁵⁸ De hardste noot om kraken voor toekomstig onderzoek is ten slotte de moeilijke verhouding tussen de wederzijdse en vaak complexe relatie tussen subjectieve ervaringen en objectieve gedragingen, waar Lenarduzzi's bijdrage op alludeert. Verder onderzoek zal het relatieve belang van deze groepen in de betekenisgeving van sacrale ruimtes in de vroegmoderne Lage Landen verder in kaart moeten brengen, en de verhouding tussen gedrag en beleving van deze groepen thematiseren.

Tot slot

Terwijl de tijd vervliegt, is de ruimte weerbarstig. Kerken dienden niet alleen in de vroegmoderne tijd als *lieux de mémoire*, bijvoorbeeld voor de bedroefde katholieken die hoopten op het keren van de kansen. Heel wat van deze historische ruimtes zijn er ook vandaag nog. Ze zijn gehavend door de tijd, door de beeldenstormen en militaire vernielingen, maar vooral door vele verbouwingen en vaak onoordeelkundige restauraties. Een groot aantal hebben nog steeds een sacraal aura, andere dienen nu als musea, ontmoetingscentra of bibliotheken. Joke Spaans suggereert om dergelijke gebouwen te lezen als een palimpsest, met laag na laag vol betekenis. Een aantal van deze ruimtes biedt bovendien de kans op een ongeëvenaarde historische sensatie. De Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw, beroemd als het 'kunstschrift van Brabant', maar omwille van de perifere ligging van het stadje geen grote toeristische attractie, nodigt uit binnen te stappen in het devotionele universum van de late vijftiende eeuw en vroege zestiende eeuw. Een veel grotere trekpleister is de schuilkerk van Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam, verscholen in het achterhuis van een statige burgerwoning. Wie wil begrijpen wat het betekende om een katholiek in de Republiek (of althans in Amsterdam) te zijn en 'oogluikend' te worden getolereerd, moet – met alle moderne marketing voor lief – daar heen. Het Amsterdam Museum, waar het jaarcongres werd gehouden dat aan de basis van deze bundel lag, bood de aanwezigen de kans op eenzelfde ruimtelijke ervaring. Na de Alteratie van Amsterdam besloot de magistraat de geconfisqueerde gebouwen van het middeleeuwse vrouwenklooster Sint-Luciën (dat een eigen bierbrouwerij en veestal onderhield) in te richten als burgerweeshuis.

58 Zie bijvoorbeeld C. van Wyhe, 'Piety and Politics in the Royal Convent of Discalced Carmelite nuns in Brussels 1607–1646', *Revue d'histoire ecclésiastique* 100 (2005), p. 457–487.

Sacrale ruimtes in de vroegmoderne Nederlanden

Hoewel het klooster en het weeshuis meerdere verbouwingen kenden, hecht de huidige scenografie van het museum nog steeds belang aan het 'monastieke karakter' en wordt de 'regentenkamer' in originele staat gepresenteerd om zo de historische beleving te ondersteunen. Ruimtes laten niet gemakkelijk los.

Violet Soen doceert religieuze geschiedenis van de nieuwe tijd aan de KU Leuven. Ze bestudeert de godsdienstoorlogen in zestiende en zeventiende-eeuws Europa. Dit onderzoek naar de controverse tussen katholieken en protestanten leidt haar naar archieven in Spanje, Italië, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. In 2017 publiceert ze samen met Wim François drie conferentiebundels over *The Council of Trent: Reform and Controversy in Europe and beyond (1540–1700* (Vandenhoek&Ruprecht) en met dezelfde collega en Dries Vanaysacker, *Church, Censorship and Reform in the early modern Habsburg Netherlands* (Brepols). In 2016 verscheen het handboek *Geschiedenis is een werkwoord. Een inleiding tot historisch onderzoek* (Universitaire Pers Leuven). Ze leidt de reeks *Habsburg Worlds* bij Brepols en is lid van de redactieraad van het nieuwe tijdschrift *The Early Modern Low Countries*.

Anne-Laure Van Bruaene doceert cultuurgeschiedenis van de vroegmoderne tijd aan de Universiteit Gent. Haar onderzoek richt zich op de stedelijke cultuur in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Daarbij heeft ze een bijzondere aandacht voor de Reformatie en de Nederlandse Opstand, de geschiedenis van gilden en broederschappen en de sociale context van kunst, literatuur en religie. In 2016 publiceerde ze samen met Marc Boone en Bruno Blondé *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, 1100–1600* (Lannoo-Academia Press). Samen met Koenraad Jonckheere en Ruben Suykerbuyk verzorgde ze eveneens in 2016 een themanummer gewijd aan de Beeldenstorm voor de *BMGN-Low Countries Historical Journal*. In 2017 is ze samen met Ethan Matt Kavaler editor van *Netherlandish Culture of the Sixteenth Century: Urban Perspectives* (Brepols).

Ter promotie der devotie. Materiële voorzieningen en offervaardigheid voor de Sint-Leonarduscultus in Zoutleeuw (1453–1505)

Ruben Suykerbuyk¹

Voortbouwend op inzichten uit recent historisch onderzoek waarin aangetoond werd dat devotie steeds zowel fysiek als spiritueel is, wordt in deze bijdrage de Leonardusdevotie in het Brabantse stadje Zoutleeuw aan de vooravond van de vroegmoderne tijd geschetst op basis van een confrontatie tussen schriftelijke en materiële bronnen. Aan de hand van een analyse van de kerkrekeningen wordt betoogd dat de late 15de en vroege 16de eeuw een opvallende toename in devotionele offervaardigheid kende. Specifiek voor Zoutleeuw wordt geargumenteed dat de kerkmeesters inspeelden op die ontwikkelingen in de vroomheidsbeleving, en dat ze omstreeks 1480 actief de lokale Leonardusdevotie poogden te promoten.

Met enige retorische overdrijving werd 1520 twee decennia geleden naar voren geschoven als het einde van de middeleeuwen in de Nederlanden. Verschillende studies hadden aangetoond dat de devotionele offervaardigheid op dat moment plots instortte, waaruit men afleidde dat de katholieke vroomheid er zich in een crisissituatie bevond. Hoewel economische factoren zeker een rol speelden, werd de verklaring hoofdzakelijk gezocht in de religieuze beleving zelf.² De Reformatie had inderdaad aanzienlijke gevolgen voor de godsdienstpraktijk en de beleving van de sacrale ruimte, maar eigenlijk tasten we nog grotendeels in het duister over hoe devotie er op dagdagelijkse basis uitzag vóór die zogenaamde crisis vanaf 1517. Dit artikel

- 1 Onderzoek voor dit artikel werd gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO) als deel van mijn doctoraatsproject 'Embodied piety in the age of iconoclasm. Church, artifact and religious routine in the sixteenth-century Low Countries', met de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw als case study.
- 2 K. Goudriaan, 'Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?' *Madoc* 8, 2 (1994), p. 66–75.